

Összefoglalás

Öt nyelvfilozófiai elvet ismertettem. Ezek az elvek együttvéve egy beszédviselkedés-modellt tesznek ki, olyan modellt, amely, ha teljesen kidolgoznánk, megmagyarázná a jelentés, a valaminek a kimondása, a mondatok, az illokúciós aktusok, a konstitutív nyelvi szabályok és a mondatok megértése közötti összefüggéseket. Nagyobb körvonalakban a modell a következőképpen vázolható fel. A beszélés szabályoktól irányított, szándékos viselkedés. Ez a viselkedés abból áll, hogy illokúciós aktusokat hajtunk végre a konstitutív szabályokkal összhangban, mondatok kimondása révén. Belső szerkezetében a sikeresen végrehajtott illokúciós aktus magába foglalja azt, hogy a beszélő kimond egy mondatot, továbbá azt, hogy kimondásában valamit gondol, valamint azt, hogy a mondottakat a hallgató megérti. A beszélő részéről az, hogy valamit gondol, nem más, mint az, hogy bizonyos illokúciós hatásokat szándékozik előidézni a hallgatóban; a hallgató részéről pedig a mondottak megértése azt jelenti, hogy felismeri ezeket a szándékokat, és ezáltal megvalósítja a szándékolt hatásokat. A beszélő és a hallgató közötti hidat közös nyelvük teremti meg, amelynek része a kimondott mondat. A híd működése a következőkön alapul: a mondatot megérteni nem más, mint ismerni a jelentését. A jelentését teljes mértékben a szemantikai szabályok határozzák meg, olyan szabályok, amelyek mind szintaktikai struktúrájára, mint pedig lexikai elemeire vonatkoznak. Ezek a szabályok megállapítják mind a mondat helyes kimondásának a feltételeit, mind azt, hogy annak kimondása minek számít. Ha azt, amit kimondanak, szó szerint gondolják, a beszélő szándékolt illokúciós hatásait a szabályok határozzák meg, a szó szerinti kimondásban ugyanis az illokúciós hatás egyszerűen annak az ismerete, hogy a szabályoktól meghatározott helyzet áll fenn. Ha pl. a szó szerint kimondott mondat formája: „ezennel ezt és ezt ígérem”, akkor e mondat szó szerinti kimondásának szándékolt illokúciós hatása többek között az, hogy a beszélő megtudja, hogy neki éppen ígéretet tesznek, amely hatást az „ezennel ígérem” formára érvényes szabályok határozzák meg. Ha tehát azt, amit kimondunk, szó szerint gondoljuk, a szabályoktól meghatározott mondatjelentés előidézi a beszélő jelentésének illokúciós hatását. Ezeknek a hatásoknak az eredménye pedig egyszerűen az, hogy a mondatot a hallgató megérti.

Ha ez a modell egyáltalán helyénvaló, további finomításának kell képessé tenni bennünket nagy mennyiségű nyelvi adat megmagyarázására. Ahhoz, hogy a modellt továbbfejleszthessük, igyekeznünk kell sokféle beszédaktus végrehajtási szabályait megállapítani.¹⁸ Ez egyenértékű azzal, hogy magyarázatot adunk a különféle illokúciós aktusokra vonatkozó adatok jó részére, de azután képesnek kell lennünk magyarázatunkat arra is kiterjeszteni, hogy hogyan működik a nem szó szerinti beszéd. A sikeres képletes beszéd nem valamiféle véletlen eltévelyedés a szó szerinti beszédétől, mert bizonyos rendszer szerint összefüggésben állnak egymással. Mindenestre már az is, hogy összefüggésben állnak, olyan hipotézis, amelyet ki lehetne dolgozni, azt mutatva meg, hogyan adnak a szó szerinti beszéd szabályai alapot arra, hogy különböző illokúciós hatásokat lehessen közvetíteni a szabályoktól bizonyos módon való eltérés útján. A modellben közvetlenül benne rejlő kutatási irányok egyrészt az illokúciós aktusok végrehajtására vonatkozó szabályok kifejtése felé, másrészt az elméletnek a nem szó szerinti beszédre történő további alkalmazása felé mutatnak.

A kulturális mutatók*

A közgazdászok, az antropológusok és más társadalomtudósok hosszú ideje keresik azokat a mutatókat, amelyek mentén empirikusan meg lehetne határozni az egyes kultúrák közötti különbségeket és eltéréseket. A társadalmi kérdések, mindenekelőtt az egészségügy, az iskolázás, a bűnözés, az öregedés, a nemzedéki konfliktus, a csoportközi kapcsolatok, a kábítószeres és az erőszak kérdései iránt érdeklődő állampolgárok ügyük támogatásának fokozására a kulturális „fejlődésvonalakra” hivatkoznak. De egyetlen esetben sem tudnak meggyőző bizonyítékokat felmutatni.

A pedagógusok gyakran rámutatnak arra, hogy a mai életben lépten-nyomon érvényesülő eladási kényszer eredendően milyen következményeket rejt magában. A kulturális szocializáció folyamata az azonnali kielégülésre törő fogyasztók piacának sajátosságaiban gyökerezik. Az a kérdés, vajon az „élvezd most, fizess ki később” elve az üres ígéretésekkel szemben mutatott egészséges türelmet fejez-e ki, vagy inkább az önzés és a felelőtlenség mentsváráról van-e szó?

A kulturális mutatók nem oldják meg ezeket a kérdéseket. A politika alakítása állampolgári megítélés és felelős hivatalviselés dolga. A kulturális mutatók azonban képesek arra, hogy inkább azokat a vonatkozásokat emeljék ki, amelyek a személyes ízléssel vagy beállítódással szemben az intézményes politika szempontjait tükrözik, és nagyobb hangsúlyt fektetnek az általános fejlődésvonalakra és összefüggésekre, mint az egyes egyedi kérdésekre, sajátosságokra és művekre. A kulturális mutatók ezen a réven mind a politikai döntéshozók és végrehajtók, mind a közönség számára segítséget nyújthatnak abban, hogy józanabb belátásra jussanak, ha arról esik szó, hogy milyen szerepet tölt be a tömegkommunikáció a közérdekű politikai alternatívák kultiválásában.

A kulturális mutatók ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy összefüggésbe kerüljön az a „befogadási olló”, amely az intézményes kulturális szocializációban történeti változások folytán bekövetkezett. Ezek a változások a közlemények technológiai megalkotású és társadalmilag irányított termelésében mentek végbe. McLuhan féligazságát jobbitva: a társadalom az üzenet. A közleménytermelés technológiai, személyzeti-testületi és egyéb társadalmi változásai rövidre zárták a társadalmi kommunikáció korábban uralkodó formáit, és más társadalmi viszonylatokra is rákényszerítették a maguk társadalmi tudatát – a maguk közönségét. A kulturális mutatók számára az a rendeltetése, hogy a széles körben elterjedt közleményalakzatokat létrehozó és felhasználó rendszernek azokat a vonatkozásait kísérelje figyelemmel, amelyek a társadalmi problémák és a közérdekű politikai elhatározások szempontjából a legfontosabbak. [...]

Az elemzés részterületei és fogalmai

A nagy közleményrendszerek termelésében előforduló rendszerességek, a közleményrendszerek összetételének, struktúrájának, képkultivációs sajátosságainak a megfigyelése külön specializált kutatási vállalkozást igényel. A személyes részvételre jellemző szokások, amelyek a válogatásban fejeződnek ki, még a kifinomult érzékeléssel rendelkező gyakorlott kutatót is kockázatos extrapolációkra indíthatják, ha a különböző vagy nem egyenlő csoportok kulturális élményszerzéséről van szó.

A kulturális mutatóképzéshez vezető részterületek és fogalmak a kommunikáció fogalmából, valamint a kommunikációnak a társadalomban játszott szerepéből következnek. Ezeknek kifejtése előtanulmányok sorában már megtörtént (az előtanulmányok többségét a bibliográfia a szerző neve után tartalmazza). Ezek a tanulmányok bebizonyították, hogy az élet számos vonatkozásának és a cselekvés számos típusának a tömegkulturális tálalása intézményes célokat szolgáló tanulási folyamatokat hoz létre. Az embereknek nem kell ugyan feltétlenül elfogadniuk ezeket az anyagokat, de elkerülhetetlen, hogy számoljanak azokkal a társadalmi normákkal, cselekvési előírásokkal és életesély-leírásokkal, amelyek burkoltan eléjük kerülnek. [...]

A közleményrendszer elemzése

Az elemzés anyagát abból a hatalmas jeláradatból vesszük, amit a tömegközlelési eszközök nagy és nem egyenlő (rendszerint országos) közönség számára termelnek. A társadalomtudományban használt adatok többségétől eltérően ezek nem olyan jelek, amelyek jórészt rejtett folyamatokra való következtetések levonására szolgálnak. Az elemzés anyagát a tömegok kulturális szocializációját szolgáló, jól látható és szinte kézzelfoghatóan megnyilvánuló forrásokból merítjük. Az adatok közvetlen betekintésre adnak lehetőséget abban a tekintetben, hogy a közös kulturális környezetbe viszonylag központosítottan és intézményesen irányítva bebocsátott jelanyagokra milyen sajátos képalakítás, összefüggés és tartalom jellemző.

A rendszerek

A tömegesen termelt kultúra termékei egyedülálló lehetőséget biztosítanak arra, hogy a társadalmilag hatékony közleményrendszereket tanulmányozhassuk. Ezekben a rendszerekben – a népszerű regényekben, a színdarabokban és a hírekben – az emberi alaphelyzet teljességével jelentős összefüggésben az élet egyes vonatkozásai újratelemződnek. Egy-egy társadalmi vállalkozás működése vagy egy-egy tudásterület csak akkor válik láthatóvá, amikor a fiktív művek vagy a hírek értékei, vagyis a társadalmi jelfunkciók azt megkövetelik.

A színművekre és a regényekre épülő szórakoztatásra különösen jellemző az, hogy rituálisan megismétlődő társadalmi jelmechanizmusokat alkalmaz, amelyek az emberek és az élet megközelítésmódjainak konvencionálisan kultivált változatait mutatják fel. Az élettől eltérően a népszerű regény vagy színmű lényege „nyitott könyv”. A tények nem illenek be ebbe a realitásba, amely az értékek realitása. A jellemzés rendszerint tendenciózus, a motiváció átlátszó, a problémák és a konfliktusok nyilvánvalóak, a végkifejletet meghatározó erők dinamikája csakúgy, mint

maga a végkifejlet, rendszerint világosan átlátható. A tömegesen termelt kultúra valamennyi terméke közül ez az, amely leginkább alkalmas a legszélesebb és legváltozósabb összetételű közönség igényeinek a kielégítésére. A legtöbben, különösen a fiatalok és az alacsonyabb iskolai végzettségűek a legtöbb témával és gondolattal viszonylag válogatás nélkül eltölteni szabad idejük során „véletlenszerű” helyzetben találkoznak. A „szórakozás” ürügyén ezáltal olyan dolgokra is ráirányul az emberek figyelme, amire egyébként sosem lennének kíváncsiak.

Egy-egy tömegkommunikációs eszköz közleményrendszerének jelösszetétele és struktúrája a tömegkommunikációs eszköz által létrehozott mesterséges „világot” jelöl ki. Csak az létezik, ami leképeződik. A „tények” nem az áthatolhatatlan valóságot, hanem a kézzelfogható vázat tükrözik vissza. A bemutatott anyag gyűjtőpontja magához vonzza a figyelmet, a hangsúlyok kijelölik a fontossági sorrendet, a „tipizálás” és az életsorok meghatározzák az értékeket és a hatalmi viszonylatokat, miközben a cselekmény izgalmá vagy más szervező kapcsolat révén a dolgok dinamikus egészzé állnak össze. Ennek a „világnak” saját ideje, saját tere, földrajza, demográfia és néprajza van, amelyet áthat az intézményes cél és a társadalmi moralitás szabálykészlete.

Milyen politikum lakja, milyen cselekedetek mozgatják, mely sors kormányozza, és milyen témák uralják ezt a „világot”? Hogyan történnek a dolgok benne, és mi az oka annak, hogy időről időre megváltoznak?

A közleményrendszerben megbúvó „rendszer” lényegében az intézmény elképzelése és célja. Az összetett „közlemény” rendszer jellegű funkciói, valamint jellegzetes fejlődésvonalai a következő módon tehetők láthatóvá: a műsordarabokat a vizsgálat céljából fontosnak tartott kategóriákra és egységekre „bontják”, majd „újra összerakják”, és így állnak elő a társadalmi jelfunkciók.

Az elemzés

Az elemzés célja az, hogy az anyag egészéből vett mintában megtalálható társadalmi előfeltevések szervezett együttesét vizsgálja. Az elemzés a rendszerekben visszatükröződő „élettényekre”, valamint fejlődési sajátosságokra összpontosul. Az elemzés a jelekben képviselt „világ” leírása, hangulatának érzékeltetése, folyamatainak letapogatása és funkcióinak feltárása.

Az eredmények nem vezethetők vissza az egyes műsordarabokra. Nem vállalkoznak a jelanyag egyes egységeinek az értelmezésére, és nem vonnak le következtetéseket a művészi stílus vagy érték tekintetében sem. Az eredmények mindössze azt tartalmazzák, hogy egy hatalmas és sokrétű közösség mit szippant magába, mint kollektív tudat, és ez nem feltétlenül vág egybe azzal, amit egyetlen egyén vagy egyetlen csoport kiválaszt magának.

A jel adta világban uralkodó életmeghatározó feltételek közös képzetanyagot biztosítanak az egymástól különböző és elszigetelt csoportok számára, és egyúttal interakciós alapot is nyújtanak nekik. Ez a közös alap alakítja a nyilvános eszmecserék menetrendjét. Az egyének következtetéseinek és értelmezéseinek kiindulópontja ugyancsak ez a közös alap. A közleményrendszerek elemzése alapján véve ezeknek a közös fogalmaknak a meghatározásától függ, és az elemzés lehetőségeit a világosan észlelhető és megbízhatóan kódolt egységek szabta korlátok eleve behatárolják.

Az elemzés megbízhatóságát a többszöri kódolás, valamint a kiképzett elem-

zők mérhető egyetértése biztosítja. Ha ehelyett alkalmi megfigyelők észleleteire és futó benyomásaira volnánk utalva, akkor függetlenül attól, hogy mennyire kifinomult adatokat kapnánk, az elemzés értéke feltétlenül csökkenne, céljának elérése megghiúsulna. A politikai döntéshozók szándékainak és a közönség észleleteinek, befogadásának az összehasonlítása csak úgy lehetséges, ha nem a meghatározatlan ingerminták alapján nyert személyes benyomásokat, hanem a világosan meghatározott közleményelemek elemzését tesszük meg vezérfonalnak. Ha nem ismerjük a ténylegesen előforduló közös fogalmakat és azok jelfunkcióját, ha a közös fogalmakat tisztázatlan előfeltevések alapján vezetjük be, vagy bizonytalan és kétértelmű forrásokból származó szubjektív szóbeli beszámolókat veszünk alapul, akkor a politikai szándékok és a közönség befogadása közötti kapcsolat mikéntjét nem tudjuk felderíteni.

A vizsgálati dimenziók és mértékegységek

Egy rendszer *rendszerként* való vizsgálata azt jelenti, hogy a folyamatokat és az összefüggéseket az egészre kivetítve és nem részenként vizsgáljuk. Az irodalomkritikával, a színműbírálattal és a legtöbb személyes kulturális részvétellel és ítéletalkotással szemben a közleményrendszer elemzése a nagy és sokrétű közönség számára készített tömeges közleménytermelésben rögzült intézményi viselkedés nyomait kutatja. Az intézményi viselkedés nyomainak megbízható vizsgálata az egyéni és sajátos vonásokkal szemben azt vizsgálja, hogy a közönség számára termelt és kultivált képek alakulásában mi a társadalmi és mi a mindenki számára közösen adott. Az elemzési séma és az elemzési módszerek azt a célt szolgálják, hogy vizsgálni lehessen a közleményrendszereket alakító és strukturáló folyamat egyes elkülönített dimenzióit.

A vizsgálat dimenzióit a kommunikáció előbb említett sajátos vonásaiból vezetjük le. Mint említettük, a kommunikáció során a *létre*, a *fontossági sorrendre*, az *értékekre* és az *összefüggésekre* vonatkozó előfeltevések kultivációja megy végbe. Az 1. ábrában foglaltuk össze az egyes dimenziók kapcsán lényeges kérdéseket, fogalmakat és vizsgálati mértékegységeket.

A létre vonatkozó előfeltevések dimenziója a „mi van?” kérdésre vonatkozik, azaz azt vizsgálja, hogy a közönségnek szánt közleményrendszerben egyáltalán mi az, ami a figyelem számára elérhető, milyen gyakran fordul elő, és milyen gyakorisággal. A közönség által látott közlemények elérhetősége megszabja, hogy a közönség figyelme mire terjedhet ki. A *figyelem* mint mértékegység tehát mutatja, hogy a közleményrendszerben mennyire vannak jelen, milyen előfordulásban, milyen gyakorisággal, összetételben és mennyire változó eloszlásban kínálóznak az egyes témák, helyzetek, egységek stb.

A fontossági sorrend dimenziója azt a kérdést kutatja, hogy „mi a fontos?”. A *hangsúly* mértékegysége a viszonylagos fontossági összefüggés, valamint az intenzitás a központosság vagy fontosság mértékének a megállapítására szolgál. A figyelem és a hangsúly mértékegységeit kombinálva nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy a rendszeren belül mire irányul a figyelem, hanem azt is, hogy mire összpontosul.

Az értékek dimenziója azt a szempontot kutatja, hogy milyen megvilágításban találják a dolgokat. Ebben a dimenzióban méri az egyes értékelő és minőségi jellemvonásokat, személyiségvonásokat, illetőleg a különböző egységekhez, cselekedetekhez, személyekhez, csoportokhoz stb. tapadó értékelő megnyilvánulásokat. A

tendencia mértékegységeit a közleményekben megfigyelhető értékítéletek irányának a megállapítására alkalmazzák.

Az összefüggések dimenziója az egyes mértékegységeken belül, illetve azok között előforduló bonyolultabb kapcsolatokat kutatja. Amikor egyszerű eloszlások helyett tipikus előfordulási szerkezetekkel állunk szemben, vagy amikor a mértékegységekből képzett mutatókat vetjük össze egymással, akkor a közleményrendszerben megjelenő létezési, fontossági és értékrendbeli előfeltevések rejtett *strukturáját* tárjuk fel.

Dimenziók:	Lét	Fontossági sorrend	Értékek	Összefüggések
Előfeltételek:	Mi van?	Mi a fontos?	Mi a jó és rossz? Mi a helyes vagy helytelen stb.?	Mi mivel függ össze, hogyan?
Kérdések:	Mire kíváncsi a közönség? Milyen mértékben és milyen sűrűn?	Milyen fontossági sorrendben és milyen összefüggésben?	Milyen tekintetben, milyen szempontból és milyen ítéletekkel társítva?	Milyen általános téri, logikai vagy okozati rendben belül?
Az elemzés fogalmai és mértékegységei:	Figyelem Túlsúly, intenzitás, összetettség, változatok	Hangsúly Sorrend, rangsor, fontossági skála, központosság vagy intenzitás mértéke	Tendencia A kritika és differenciáló tendencia mértéke, sajátosságok, egyéni vonások	Struktúra Korrelációk, mutatóképzés; a cselekmény struktúrája

1. ábra

A közleményrendszer elemzésének dimenziói, fogalmai és mértékegységei

A figyelem, a hangsúly, a tendencia és a struktúra mértékegységei tehát ebből a négy dimenzióból erednek. Vizsgálataink során már tanulmányoztuk, hogy az elmebetegségek, a közoktatás és az erőszak témáira fordított *figyelem* eloszlása milyen fejlődésvonalakat mutat [6], [11] és [16]. Egy világkommunikációs összehasonlító vizsgálatban a sajtóban kínált perspektívák tanulmányozása kapcsán mértük a *hangsúlyt* [6]. Ismertek olyan kutatások, amelyek a hírmondásban jelentkező politikai tendenciák és a tévéjátékokban megjelenő erőszaktevők és áldozatok jellemzésének tanulmányozása során a differenciáló *tendencia* mérését állították a középpontba. Az elemzés valamennyi dimenzióját nemcsak az itt említett kutatások hasznosították, hanem az a „filmhős”-vizsgálat is hasonló módon járt el, amely kulturális összehasonlító keretben zajlott [14].

Az elemzés figyelemmel lehet az anyagban jelentkező cselekménytípusokra, személyekre, témákra és tipikus helyzetekre. Vizsgálható a jelekből összeszőtt „világ” történelme, földrajza, demográfiája és néprajza is. Megnézhetjük, hogy milyen lakosság él ebben a „világban”, milyen személyközi és milyen csoportközi viszonyok jellemzők rá. Kódolhatjuk a természet, a tudomány, a politika, az igazságszolgálat-

tás, a bűnözés, az üzleti élet, az iskolázás, a művészet, a betegség és az egészség, a háború és a béke, a nemiség, a szerelem, a barátság és az erőszak köréből vett témákat is. A jelekből szőtt „világot” benépesítő emberek szerepei, értékei és céljai összevethetők azokkal a problémákkal, amelyekkel ezek az emberek vívódnak, de összevethetők a rájuk váró sorssal is.

A kutatási terv olyan fogalmi keretet és gyakorlati eljárásokat kínál, amelyek révén rendszeresen összegyűjthetők és időről időre jelentésben közzétehetők a tömegközlelési eszközök által közvetített közleményrendszerekre vonatkozó átfogó, halmazott és összehasonlítás alapjául szolgáló információk. A tartalmi mutatók ki-terjedhetnek egy-egy adott speciális kérdés, politikai vagy jelfunkció mutatóira is, erre példa a televíziós „erőszakindex” [16]. A mutatók arra is alkalmasak, hogy a jelekből szőtt világ általános vonásait nyomon kövessék – így például jelezhetik, hogy az idő, a tér, a személyiségtípusok és a társadalmi szerepek adatszerűen miként alakulnak. A mutatók jelezni képesek azt, hogy a különböző időszakokban és a különböző kultúrákban hogyan alakul a hősök és a gonosztevők, a győzők és az áldozatok, a tisztességes és a tisztességtelen eszközök, illetve bizonyos témák, cselekvések és értékek összefüggéseinek a bemutatása.

A tartalmi mutatók nem annyira azt fejezik ki, hogy az egyes emberek mit gondolnak és tesznek, mint inkább azt, hogy a legtöbb ember gondolkodásában és viselkedésében mi az, ami közös. Ezek a mutatók megmondják nekünk, hogy az életnek mely képei közesek a legtöbb emberben, milyen problémák és milyen uralkodó nézőpontok ragadják meg a közönség figyelmét, foglalják le az emberek idejét és töltik be képzeletüket. A mutatók jóvoltából megérthetjük majd, hogy a tömegközlelési eszközök fejlődése és a társadalmi változás milyen hatást gyakorol arra a jelekből összeszőtt térre, amely *valamennyiünket* befolyásol, akik élünk és gondolkodunk. Ezt követően már arra is lehetőségünk nyílik, hogy tudatosabban is megvizsgáljuk a mindannyiunkat kínzó és foglalkoztató aktuális folyamatok intézményi vonatkozásait és kulturális következményeit.

A kultivációs elemzés

Az emberek nagy csoportjaira leginkább jellemző megkülönböztető tulajdonságok a felnövekvés, a tanulás, és az adott kultúra közegében vitt élet következtében alakulnak ki. Az egyének maguk választják ki azokat az anyagokat, amelyek révén személyes képzeletüket, ízlésüket, nézeteiket és hajlamaikat kinyilvánítják, és azon vannak, hogy hasonló hatások ériék gyermekeiket, hogy azok is hasonló módon válasszanak, mint ők. Az emberek azonban nem tudják azt érvényesíteni, ami nem hozzáférhető. Nem valószínű, hogy éppen azt fogják választani, ami ritka, amit nemigen hangsúlyoznak ki, vagy amit csak szórványosan láthatnak. A kultúra nemcsak a konform életmód mintáit kultiválja, hanem az elidegenedés és a lázadás mintáit is a maga képére formálja. Amit a kultúra leginkább helyesel, az lesz egyben a jelekben megjelenő tiltakozás vagy provokáció legvalószínűbb célpontja is.

A kultúra közleményrendszerei nemcsak informálnak a közös képzetekről, hanem formálják is azokat. Nemcsak szórakoztatják a közönséget, hanem teremtik is. Nemcsak kielégülést nyújtanak, hanem alakítják is az attitűdök, az ízlések és hajlamok sorsát. A közleményrendszerek jelölik meg a határokat, és kínálják a teljes vá-

lasztékot, amelyen belül zajlik az egyéni vagy csoportválasztás, értelmezés és képzetalkotás.

A kultivációs elemzés az intézmények és az általuk termelt közleményrendszerek vizsgálatával kezdődik. Ezt követően azt vizsgálja, hogy ezek a rendszerek és jelfunkciók mennyiben járulnak hozzá az élettel és a világgal kapcsolatos előfeltevések kultivációjához. A kifejezés stílusa, a megjelenítés minősége, a művészi kiválóság, illetőleg a válogatás eredményeképpen aktualizálódó egyéni élményszerzés minősége és a tömegkulturális tevékenységben való részvétel nem számít kulcsfontosságú változónak ebben a megközelítésben. Hogy mi az, ami informatív, szórakoztató (vagy mindkettő), hogy mi az, ami jó, rossz vagy érdektelen, az függetlenül attól, hogy milyen minőségi megfontolás alapján született, lényegében szubjektív ítéletnek számít, amelynek semmi köze azokhoz a társadalmi funkciókhoz, amelyet a közlemények az egész társadalom közös életét érintő nagy közleményrendszerek keretében ténylegesen betöltenek. Az egyes közleményekről alkotott konvencionális és formális ítéletek tökéletesen érdektelenek lehetnek azoknak az általános kérdéseknek a szempontjából, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen előfeltevések kultivációja figyelhető meg arra nézve, hogy mi van, mi a fontos, mi az, ami helyes és mi mivel függ össze.

A közleményrendszerek azokat a fogalmakat kultiválják, amelyek mentén az egyes témákat és az élet egyes oldalait bemutatják. Semmiféle okunk sincs feltételeznünk azt, hogy ezeknek a fogalmaknak a kultivációja akárcsak a legcsekélyebb mértékben is attól függne, hogy valaki egyetért vagy nem ért egyet a bemutatott darabokkal, hogy valaki is hisz vagy nem hisz bennük, illetőleg hogy a bemutatott darabok a képzelet szüleményei vagy ténylegesen megtörtént eseményekre vonatkoznak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy normális esetben nem hiszünk jobban egy hírnék, egy feltehetően ténylegesen megtörtént eseményről szóló beszámoló-nak, egy megbízhatónak tartott forrásnak, egy jól ismert történetnek, mint egy tündérmesének vagy annak, amiről tudjuk, hogy hamis vagy káros. Ez csak azt jelenti, hogy a képalkotás és a kultiváció általában vett folyamatában mind a „tény”, mind a „kitalált” jelentős és egymással összefüggő szerepet tölt be.

A hatás problémája

A közlések „hatásait” vizsgáló kísérleti és kérdőíves vizsgálatok java része szinte semmivel sem gyarapította a tömegkulturális folyamatra vonatkozó ismereteinket. Ennek az az oka, hogy a kutatások többsége olyan tudományos és elméleti előfeltevések alapján született, amelyek nem abból indulnak ki, hogy a legfontosabb tényezőt maga a folyamat jelenti.

A tömegkommunikációs kutatásnak a tömegkommunikációra kell összpontosulnia és nem a manipulatív viselkedés különböző taktikáit kell leírnia. Az ilyen taktikák iránt tanúsított kitüntetett figyelem magában véve is manipulációs nyomások visszatükröződése, különösen az olyan kultúrában, ahol végső soron csak az a „viselkedés” számít (és ez fedezi a kutatási költségek zömét is), amely a pénztárban, a jegyirodában vagy a szavazóhelyiségben nyilvánul meg. A stratégia kárára történő taktikai érdeklődés azonban megbosszulta magát. A taktikai érdeklődés háttérbe szorította a problémák, a fogalmak és a távlatok állandó kultivációjának kérdését, amely végső soron minden cselekedet és gondolat jelentését adja. Minden állat vi-

selkedik, de csak az emberi lények *cselekszenek* jelek összefüggésében. A taktikai érdeklődés általában figyelmen kívül hagyta ezt az összefüggést, és elhomályosította a kommunikáció alapvető funkcióit, amelyek a kultivációban, a konzerválásban, a támogatásban és a fenntartásban ragadhatók meg. A kommunikáció „hatásai” elsősorban nem azzal írhatók le, amit hatásukra „megteszünk”, hanem azzal, ami létük folytán minden megtett dolog jelentéséhez hozzáadódik. És ez a szerep jóval alapvetőbb és döntőbb folyamatot hordoz. A tömegkommunikáció *következményeit* a tömegesen termelt és műszaki eszközök segítségével átvitt közleményrendszerek, valamint a kultúrában megfigyelhető tág értelmű közös képzetek és fogalmak összefüggésében kell megkeresnünk. Ha egy önigazgató közösség tagjai nem kedvelik ezeket a fogalmakat, akkor képtelenek arra, hogy néhány eltérő típusú közlemény kibocsátása révén kielégítsék magukat. A polgároknak oda kell figyelniük a közlemények többségét termelő struktúrára és politikákra, mert ezek a közlemények bizonyos módon közrejátszanak az intézményi célok érvényesülésében.

A változás kérdése

A tömegkommunikáció elsődleges „hatása” abban ragadható meg, hogy a benne rejlő alapvető előfeltevések és előfeltételek kifejezésre jutnak. A hatás nem feltétlenül függ össze azzal, hogy valaki egyetért vagy nem ért egyet a benne levő következtetésekkel vagy azzal, hogy valaki egy bizonyos időpontban a tömegkommunikációba foglalt javaslatok szellemében jár el. A kommunikáció nem egyszerűen a szellemi élet alkalomadta orvossága (vagy mérge), hanem a szellemi élet tápja. A tömegkommunikáció legkritikusabb nyilvános következményei a kérdések feltevésében és elrendezésében rejlenek, és nem egyszerűen abban, hogy valaki rövid távon mit és hol vásárol.

A változást legjobban úgy értékelhetjük, sőt leginkább úgy vehetjük észre, ha figyelembe vesszük azokat az óriási folyamatosságokat, amelyeket a kommunikációs rendszerek általában kultiválnak. A kommunikációk változásának hiánya – mint eredmény – fantasztikusan hatékony fegyver lehet azok kezében, akik a jelenlegi kulturális áramlatok ellen vannak. Az ár ellen úszó személy, az árral lefelé úszó, valamint a keresztben úszó helyzetét ténylegesen aligha hasonlíthatjuk össze. „Haladásuk” összehasonlítása és mérése, sebességük és irányuk megállapítása csak a sodrás egészéhez viszonyítva lehetséges. Ha magát a folyót meg tudnánk változtatni, akkor az összes úszó mozgási iránya, sőt még a „haladás” jelentése is megváltozna anélkül, hogy egy jöttányit is változtattunk volna az egyes úszók „viselkedésén”. A kommunikációs „hatások” jelentése és mérése hasonló módon összefügg a közleménytermelés és a képzetkultivációs folyamatok egészének általános sodrásával, összetételével és irányával. Nem sokat jelent az, ha tudjuk, hogy „János hisz a Mikulásban”, ha egyúttal nem tudjuk, hogy milyen kultúrában, milyen korban és milyen közleményrendszerek keretében kultiválják vagy tiltják ezt a hitet.

A kultúra a társadalom képeit kultiválja. Az uralkodó kommunikációs szervezetek olyan üzenetrendszereket termelnek, amelyek az uralkodó képzetmintákat kultiválják. Ezek tartalmazzák a léttel, a fontossági sorrenddel, az értékekkel és az összefüggésekkel kapcsolatos, mindenki számára követendő teendőket. Gondolataik és cselekedeteik vagy mindkettő érvényességének fenntartása érdekében az emberek ezeknek a teendőknek megfelelően járnak el, ha néhányan jobban válo-

gatnak is közöttük, mint a többiek. Miközben ezt teszik, egészében véve a közleményrendszerek általános tartalma és struktúrája szerint viselkednek (feltéve természetesen, hogy a környezet más forrásokból is támogatja ilyen természetű választásaikat és értelmezéseiket). A folyamat jellegében és funkciójában jelentős változás megy végbe, ha megváltoznak a műszaki lehetőségek, a tulajdonviszonyok, a megbízói kapcsolatok és az uralkodó kommunikációs szervezetek egyéb intézményi jellegzetességei. A döntő kulturális változás nem egyedül a jelszférában zajlik. Amikor ez a változás végbemegy, a változás forrása rendszerint a társadalmi viszonyok változása. A társadalmi viszonyok változása az új rend szempontjából nézve diszfunkcionálissá teszi a régi szerkezeteket. Az ilyen természetű változás a fennálló képzetek és gyakorlati módszerek jelentését és funkcióját már az előtt megváltoztatja, mielőtt azok ténylegesen is megváltoznának. Változásuk után az újonnan megszülető kulturális szerkezeti minták visszaállítják a tömegkommunikáció alapvető funkcióit: az új rend támogatását és fenntartását.

A tömegkommunikációs kutatások stratégiai megközelítése az emberi viselkedés más vonatkozásaival szemben a tömegkulturális folyamatnak juttatja a kulcsfontosságú szerepet. A kultivációs elemzés funkcióinak és fogalmainak a kerete az intézményi folyamat és a közleményrendszer elemzése révén vezethető le. A rövid távú vagy kampányszerűen elvégzett „hatás”-vizsgálatok, az ismeretlen vagy bizonytalan jelkörnyezetből kiemelt közleményekre kapott reakciók vizsgálata, az előre felállított kommunikációs célok „sikerességére” vagy „kudarcaira” kíváncsi kutatás nem felel meg a kultivációs elemzés céljainak. A tömegesen termelt közleményrendszerek és jelfunkcióik vizsgálata során nem annyira a változás, mint inkább a folyamatos tendenciák dinamikáját kell kutatni. Ilyen típusú vizsgálat szükségszerűen hosszmetsetben képzelhető csak el, mely a közönség intézményes kulturális szocializációjának következményeit és folyamatait összehasonlító módszerrel kutatja.

Általában véve nem beszélhetünk kommunikációs kudarcokról, csak szándékok és kampányok kudarcáról. Valamennyi kommunikációs rendszer kultiválhat rejtett fogalmakat és előfeltevéseket, függetlenül attól, hogy azok szándékoltak vagy tudatosak. Rendszerint többet közlünk annál, amit akarunk vagy tudunk, és gyakran nem is azt közöljük, amit akarunk. Számos „kommunikációs kudarcot” a befogadók sikereként értelmezhetünk, akik jobban megértették az üzenetet, mint azok, akik az üzeneteket nekik szánták, csak éppen nem úgy, ahogy az a hatást kiváltotta. A közleményrendszerek úgy is elláthatnak jelfunkciókat, hogy azok a kommunikáció egyetlen résztvevője számára *sem* válnak nyilvánvalóvá. A kommunikációkutatás megpróbálja a felszínre hozni ezeket a funkciókat. A kultivációs elemzés pedig arra törekszik, hogy feltárja, hogy ezek a funkciók mennyiben járulnak hozzá a tudáshoz és a jelentésközléshez.

Jelfunkciók

A legtöbb emberi tevékenységet jelfunkciók irányítják, és ezek a jelfunkciók elválaszthatatlan részét képezik az emberi tevékenységnek. Egy cselekvés emberi jelentése attól a jelkörnyezettől függ, amelybe beágyazódik. Egy személy életének vagy halálának jelentősége bizonyos szerep-, személyiség-, cél- és sorselképzeléstől függ. A jelkörnyezet megváltozásával a cselekmények jelentősége is megváltozik. Egy struktúra változása változást eredményezhet, de konzerválódást, sőt fokozódást is kiválthat a cselekmény jelfunkciói tekintetében. A tévé műsoraiban jelentkező erő-

szak vizsgálatakor például azt találtuk, hogy az erőszakos jellegzetességek arányának csökkenésével a társadalmi hatalom tekintetében egyenlőtlen csoportok között megfigyelhető erőszakos megoldások kockázatossága tekintetében az egyensúlyvesztés fokozódott, s ezáltal a viszonylagos társadalmi hatalom megnyilatkozása-ként vett erőszak jelfunkciója felerősödött [16]. Az ilyen típusú megfigyelések alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy az adott üzenet a közönségben elterjedt felfogások és viselkedések közül valójában mit is kultivál. Ezáltal a televízióban látható erőszakot bizonyos célképzetek, értékek, emberek és hatalmi viszonylatok kultivációjával hozhatjuk összefüggésbe, ami más, mintha csak „az erőszakos viselkedésre” vonatkozó fogalmakra utalnánk.

Egy másik vizsgálat során [21] elmebetegségekre vonatkozó tíz információs kérdésre kértek szakértői válaszokat, amelyeket a tömegkommunikációs eszközöknek az elmebetegségről (többnyire elbeszélő vagy drámai formában bemutatott) alkotott képmásával vetettek össze. Azt tapasztalták, hogy a tömegkommunikációs eszközök által nyújtott kép rendkívül nagy mértékben különbözik a szakértők által nyújtott képtől. Amikor ugyanebben a tekintetben attitűdfelmérés révén megvizsgálták a közönség elmebetegségekről alkotott képét, azt tapasztalták, hogy a „közönség fejében élő kép” a szakértői és a tömegközlelési kép közé esik. Ez azt mutatja, hogy a tömegközlelési eszközök nemhogy „közvetítették volna” a szakértői nézeteket, hanem a szakértői véleményektől eltérő, sőt azokkal sok tekintetben élesen szemben álló elképzeléseket kultiváltak. Ami elszigetelten szemlélve „hatástalan” kommunikációnak tűnhetett volna, az valójában befolyásos tömegközlelési kultivációinak bizonyult, amelynek lényege a közfelfogás erőteljes eltávolítása volt a szakértői véleményektől. Ennek oka nem feltétlenül a tudatlanság vagy a szándékos homálykeltés, hanem inkább az, hogy bizonyos típusú viselkedés (például az „elmebetegség”) jelölésére szolgáló szemantikus címkék és az adott viselkedés drámai elképzelésének jelfunkciói eltérnek. Valószínűleg arról van szó, hogy a tévéjátékokban bemutatott elmebetegség jelfunkciói elsődlegesen arra utalnak, hogy bizonyos problémáknak dramaturgiai mi a kézenfekvő megoldása, illetőleg bizonyos bűnök miatt milyen erkölcsileg helyénvaló „büntetések” járnak. A *tévéjátékokban* látható elmebetegséghez vezető személyiségvonások dramaturgiai konzekvenciái további vizsgálat alapjául szolgálhatnak, amelynek az lehet a célja, hogy ez a rejtett közlemény valójában milyen nézeteket kultivál a közönségben.

A sajátos közleménystruktúrák és jelfunkciók tanulmányozása megmutatja, hogy ezek a kommunikációk miként járulnak hozzá a jelekből szőtt világban látható társadalom jellegének, az ott élő emberek sorsának és életpályájának meghatározásához, jellemzéséhez és eldöntéséhez. A jelekből szőtt világ gyakran egészen más, mint a „valóságos világ”. A jelekben létező viselkedés többnyire alig hasonlít a mindennaposan megszokott viselkedéshez. A jelfunkciók hatalma és jelentősége a *különbségekben* gyökerezik. Az elbeszélés, a tévéjáték és a híranyag a maga realista, fantasztikus, tragikus vagy komikus módján úgy állítja be a helyzeteket, és úgy mutatja be a viselkedést, hogy a lehető legkedvezőbb jelösszefüggésbe ágyazza be az egyes embert, erkölcsi és társadalmi kíváncsiságát, amelyeket másképpen be sem lehetne mutatni, illetőleg (önmagában véve) el sem lehetne fogadtatni.

A kultivációs folyamat és elemzése

A jelstruktúrák bizonyos előírásokat kultiválhatnak a világra, a lakosságra és az élet játékszabályaira nézve. Ezeket az előírásokat nem feltétlenül nyílt javallatok formájában kell átnyújtani (mert az valójában már egészen más eset), hanem a dolgok bemutatásának mikéntje és jelösszefüggésben való funkcionálásuk sajátos módja hordozza őket. Ugyanaz az előírás számos következtetés levonását teszi lehetővé, attól függően, hogy ki, miért, mikor és hogyan vonja le azt. A következtetések repertoárját azonban az előírásokban eleve megbúvó meghatározások fogják össze. Ha megváltoznak az előírások, a levonható következtetések repertoárja is megváltozik.

A közösen tapasztalt kommunikációs minták kultiváló hatásai bizonyos szinten a folyamatos válogatás típusos mintái. Az általános kulturális minták nem „okozzák” a társadalmi vagy az intézményi rend más (bár nem feltétlenül összes) megnyilvánulásait kapcsolatos tendenciáit, hanem csak támogatják, illetőleg kihangsúlyozzák vagy megerősítik azokat.

A kultivációs elemzés a közönség számára termelt közleményrendszerekben tükröződő „világban” található szerkezeti minták feltárásával kezdődik. Azok a mindenki számára közös struktúrák, amelyek ezt a világot alkotják, az élet és a társadalom képmásait nyújtják át az embereknek. Miként tükröződnek vissza ezek a képmások a „fogyasztók” elvárásaiban, meghatározásaiban, értelmezéseiben és értékeiben? A más korok és más helyszínek életéből levezetett és mesterséges összefüggésben bemutatott jelekből alkotott viselkedések alapján leszűrt „leckék” anyagát miként hasznosítják a nézők a maguk élettel kapcsolatos előfeltevéseinek a kialakításában? A közleményrendszerek és a közönség nézetei, valamint elvárásai közötti összefüggés vizsgálata elképzelhetetlen megfelelő mértékegységek és vizsgálati technikák kialakítása és kifinomítása nélkül.

A kultivációs elemzésben követett elsődleges megközelítés a projektív módszerekre, a mélyinterjúkra és a megkérdezettek bizonyos létszámú mintájának időszakonként való újrakérdezésének módszerére épül. A projektív módszerek, illetve a kérdéses adatfelvétel felnőttekből és gyermekekből álló úgynevezett „panelek” vizsgálata révén történik. A projektív módszerek révén a helyzetek oly módon alakulnak, hogy a vizsgálati személyek olyan nézeteket, elvárásokat és értékeket is kifejezésre juttatnak, amelyeknek talán nincsenek is teljesen tudatában, illetőleg amelyeket a közvetlen kérdésekre adott válaszok során szóban aligha tudnának megfogalmazni. A mélyinterjúk módszerek segítségével az egyes nézetek, elvárások, értékek jól elkülöníthetők, kiemelhetők, és mind a tömegkommunikációs hatások mintáival, mind a demográfiai vagy más jellegzetességekkel összefüggésbe hozhatók. A projektív tesztekben és az interjúkból merített kérdések, valamint a kifejezetten kérdőíves vizsgálat céljaira szolgáló kérdések rendszeresen szerepelnek az országos felnőtt mintában, amelybe a vizsgálati személyek véletlenszerű kiválasztás útján kerültek be.

A televízió, valamint a televízió továbbfejlesztéseinek (vezetékes televízió és más technológiák) hatása külön figyelmet érdemel, csakúgy, mint a gyermekek körében való társadalmi kultiváció. A legtöbb ember számára a televízió maga a tömegkultúra. Az élet során azokat a társadalmi jelmintákat lehet legkönnyebben kultiválni, amelyek már gyermekkorban megrögzültek. Ha a közleményelemzést

követni akarjuk a tömegkultúrák eleven laboratóriumába, akkor hosszmetzeti és kulturális összehasonlító vizsgálatokra lesz szükség.

Mielőtt azonban érvényesen akarnánk értelmezni az egyéni és a társadalmi reagálásokat fontos tényezőit, feltétlenül tudnunk kell azt, hogy milyen általános fejlődésvonalak mutatkoznak a lét, a fontossági sorrend, az értékek és az összefüggések problémáira vonatkozó előfeltevések kultivációjában. A közvélemény (vagyis a speciális kulturális összefüggésekből kiemelt kérdésekre nyert válaszok közzététele), valamint számos tömegkommunikációs és egyéb kultúrpolitikai tény értelmezése elképzelhetetlen a gazdasági döntések számára irányadó mutatókhoz, valamint a társadalmi jelentőségű politikai döntéshozatal informáló egyéb mutatókhoz hasonló kulturális mutatók nélkül.

A kommunikáció területén bekövetkező műszaki fejlődés egyaránt lehetővé teszi azt is, hogy a kultúrában rejlő hatalom óriási ereje a fennálló társadalmi szerkezetet erősítse, de azt is, hogy azt megváltoztassa. Ha Szókratész ma élne, azt mondhatná, hogy „önmagad megismerésének az útja kommunikációd megismerésén keresztül vezet”. Sőt még valószínűleg azt is hozzáfűzné, hogy a jelek tömegtermelésének körülményei közepette a vizsgálat nélkül hagyott kultúra talán arra sem méltó, hogy életben maradjon.

A kommunikáció politikája: hogyan tegyünk különbséget*

A politikai kérdések nem annyira afelé fordulnak, ami fennáll vagy ami éppen zajlik, mint inkább a lehetséges jövő felé. A pragmatizmus általános implikációja [...], hogy a tudás érvényessége egy társadalmi közösségen belül, jövőbeli cselekedetek céljainak tükrében dől el. Ez a fejezet pragmatista szempontból elemzi azt a klasszikus felfogást, amely úgy állítja elénk a tömegmédiát mint nyilvánosságot, Negyedik Rendet, kulturális fórumot, *intézményt-amellyel-számolni-kell*, és amely a pragmatizmushoz kapcsolódó kortárs munkákban került kidolgozásra. Amit a következőkben kínálok: Jürgen Habermas és Richard Rorty nevéhez fűződő, a tradíciótól eltávolodás két, egymástól ugyancsak különböző útjának kritikai elemzése.

Richard Rorty a professzionális filozófiát dekonstruáló vállalkozása során John Deweyt idézi meg alternatív – filozófiai és politikai –, „posztmodern polgári liberális” pozíciójának erősítésére (Rorty 1991a, 197). Azt állítom, hogy Rorty eklektikus kalauz a pragmatista hagyományhoz, és hogy – ironikus módon – a kultúrára és a kommunikációra vonatkozó stratégiájának vajmi kevés relevanciája van bármiféle társadalmi gyakorlat vonatkozásában. Habermas, aki meglepően keveset hivatkozik közvetlenül a pragmatizmusra (Joas 1993, 9, 90), a társadalmi kommunikáció egy modernista, normatív elméletét kínálja, amely a nyilvánosság történeti bizonyítékait és a nyelvhasználat performatív tipológiáját kapcsolja össze. Amellett fogok érvelni, hogy Habermas maximalista felfogásának a kommunikációhoz való – egy ideális kommunikációs szituációban érvényesülő – jogról nem sikerül a kutatóközösséget hozzákapcsolni ahhoz a történeti és kulturális kontextushoz, amelyet megcéloz. Konklúzióként szemügyre fogom venni a kommunikációpolitika egy minimalista felfogását. A kulcskérdés talán nem is az, hogy hogyan lehet biztosítani a párbeszédbe való bevonódáshoz való jogot, hanem az, hogy mi a módja annak, hogy létrehozzuk azt az eljárást, amellyel a párbeszéd *lezárható* és társadalmi cselekvésbe átfordíthatóvá válik.

Posztmodern pragmatizmus – Rorty

A filozófia tükréi

Richard Rorty 1979-ben publikálta a *Filozófia és a természet tükrét*, amely nevét hírhedtté tette a filozófia berkeiben, és híressé számos más kutatási területen. A kötet tulajdonképpen eltökélt támadás a kortárs filozófia önképe ellen, amelyben a filozófia még mindig úgy jelenik meg, mint az a hivatás, amely annak a funda-